

ВОЛОДИМИР МАТУСЕВИЧ,

кандидат філософських наук, провідний науковий співробітник відділу соціальних структур Інституту соціології НАН України

Неконсистентний і маргінальний — два визначення одного статусу

Abstract

Inconsistency and marginality are considered in modern sociology as different and unrelated phenomena, each of which has its own history of elaboration, conceptual and methodical principles. G.Lenski was first who have paid proper attention to these phenomena and noticed, that an individual with low consistent status is marginal with characteristic for him social and psychological features. In the sequel, this thesis seems to be falling on deaf ears with a view to conceptual comprehension and proper methodical embodiment. So, it did not result in studies of inconsistency and marginality as distinct but coherent descriptions of one status. In the article, an attempt to comprehend this connection as typically causal is undertaken. The inconsistency is interpreted as a cause, and marginality is viewed as a result within this relation. At the same time, they both are understood as two definitions one status. Such approach makes it possible to unite theoretical and methodical facilities of these trend of research, as well as to trace the influence of separate descriptions of inconsistency on derived from them features of marginality. In particular, it results in dualism of marginal status, its similarity with other abutting upon him statuses by some status characteristics, dualism of attitudes of its bearers. The adjusted causal relation between inconsistency and marginality point out the perspective of further studies on this subject matter.

Дослідження статусної неконсистентності¹ — один із напрямів досліджень соціальної стратифікації — набуває у вітчизняній соціології дедалі

¹ Англійський термін “inconsistency” у розглядуваній предметній царині перекладають українською як неузгодженість. Саме у такому значенні його вживано у статті.

більшого масштабу й актуальності [Коваліско, Савчинський, 2004: с. 182–187; Савчинський, 2006: с. 89–95]. Зростання інтересу до цієї проблематики цілком зрозуміле, оскільки трансформація суспільних відносин, яка відбувається в Україні впродовж майже двадцяти років, суттєво впливає на склад і питому вагу критеріїв статусної диференціації, міру їх узгодженості у структурі статусів представників різних соціальних груп.

Актуальність цього напрямку досліджень для з'ясування реального стану соціальної структури, тенденцій її подальших змін, своєю чергою, надає значущості й актуальності іншому аспекту цієї проблеми, досить важливого для розуміння як сутності статусної неконсистентності, так і її соціальних наслідків. Ідеться передусім про маргінальність. На зв'язок цих явищ вказував і Гергард Ленскі — засновник концепції статусної неконсистентності. У статті “Статусна кристалізація: невертикальний вимір соціального статусу”, надрукованої у 1954 році, він зазначав, що “індивід із низькоконсистентним статусом — це маргінал, підданий такому тиску соціального порядку, який не відчувається ... індивідами з висококонсистентним статусом” [Lanski, 1954: р. 411]. У подальшому ця теза, на жаль, не дістала концептуального осмислення і відповідного методичного втілення і, тим самим, не привела до вивчення неконсистентності і маргінальності як різних, але пов'язаних характеристик одного соціального статусу.

Одночасний аналіз цих характеристик, тобто розгляд кожної з них у контексті іншої, дасть змогу, на нашу думку, краще зрозуміти їхню суспільну сутність та форми прояву як на соціальному, так і на особистісному рівні. Щоби визначити мету такого дослідження і його конкретні завдання, розглянемо спочатку концептуальне підґрунтя і підходи, які склалися у соціології у визначенні згаданих явищ.

Що стосується статусної неконсистентності, або, інакше кажучи, статусної неузгодженості, то вона, за Г.Ленскі, полягає у неузгодженості позицій індивіда у різних соціально значущих вимірах соціальної стратифікації. До таких вимірів, що одночасно є й вимірами соціального статусу, він відносив розмір доходу, професію, освіту, етнічну належність, тобто ознаки, які у сукупності найповніше визначали місце індивіда в американському суспільстві 1950-х років [Lanski, 1954: р. 405–413]. Не змінюючись за суттю, ця позиція згодом зазнала деяких змін, трансформуючись залежно від акценту на тих чи інших ознаках неконсистентності й засобів її вимірювання у три аналітичні версії: об'єктивну, суб'єктивну і нормативну¹.

За об'єктивною версією статусну неконсистентність розглядають як невідповідність рангів різних статусоутворювальних позицій, наприклад, високого рівня освіти і низького доходу. Можливість кількісного вимірювання таких рангів, їхня незалежність від сприйняття й оцінок із боку індивіда — носія соціального статусу — зумовили назву версії.

На відміну від попередньої, суб'єктивна версія статусної неконсистентності наголошує саме усвідомлення індивідом своєї позиції у соціальній

¹ Розгорнутий огляд цих версій див. у: [Савчинський, 2006: с. 90; Сабліна, 1990: с. 416–418].

структурі, її сприйняття й оцінку, за якими в підсумку і визначають міру узгодженості чи неузгодженості його соціального статусу. Однак автори цієї версії, визнаючи за індивідом здатність адекватно усвідомлювати свою статусну ситуацію, не врахували, що у повсякденному житті її сприйняття відбувається не у термінах цієї версії, а у поняттях, спричинених життєвим досвідом суб'єкта оцінки, що в результаті й позначається на якості вимірювання.

Що ж до нормативної версії, то її, певним чином, можна вважати компромісною. Акцентуючи увагу не на рангах окремих критеріїв статусної диференціації, а на їх конфігураціях, статистично зумовлених або заданих центральною тенденцією громадської думки й очікуваних індивідом, ця версія, з одного боку, є об'єктивною, оскільки критерії оцінювання — нормативно очікувані профілі — задані індивідові ззовні, а з іншого — суб'єктивною, оскільки усвідомлення власного статусу і його порівняння з нормативним здійснює сам індивід.

Як бачимо, кожна версія, зосереджуючись на неконсистентності соціального статусу, віддзеркалює свій аспект цього явища. Об'єктивна підкреслює соціальну зумовленість статусу, його визначеність позиціями індивіда у системі суспільних відносин. Нормативна наголошує взаємозв'язок цих позицій, відображення їх у громадській думці та набуття завдяки цьому імперативного характеру. Суб'єктивна ж версія вказує на спосіб функціонування неконсистентного статусу, оскільки, лише будучи усвідомленим індивідом і його оточенням, він стає регулятором його орієнтацій і поведінки.

Окреслюючи досить повно і різнобічно концептуальне підґрунтя, напрями та предметне поле досліджень неконсистентності, зазначені версії, однак, не враховують однієї її характерної особливості. Йдеться про те, що статусна ознака, не узгоджена щодо деяких сутнісних ознак певного статусу, виявляється цілком узгодженою з ознаками іншого статусу. Так, заробітна плата лікаря або вчителя в сучасному українському суспільстві є неузгодженою з рівнем їхньої освіти, але для представника робітничої професії є цілком прийнятною. Те ж саме можна сказати і стосовно деяких зірок шоу-бізнесу, які, маючи високі статки, за рівнем освіти не відрізняються від своїх водіїв чи покоївок. Ця обставина, на нашу думку, дає підстави розглядати неконсистентний статус як такий, що поєднує ознаки принаймні двох різних статусів. У цій якості його вже позначають терміном “маргінальний”, і він стає предметом аналізу, спрямованого передусім на розкриття його двоїстого характеру. Саме в такому ракурсі й розпочалися у 20-х роках минулого століття дослідження соціального стану американських мігрантів, які опинилися на перетині різних культурних спільнот, відображаючи у своїй свідомості і поведінці їхні сутнісні, інколи суперечливі риси.

Пріоритет у живанні терміна “маргінальний” у соціологічному сенсі належить Робертові Парку, який уперше застосував його у статті “Людська міграція і маргінальна людина”, надрукованій у 1928 році [Park, 1928: р. 889–893]. Аналіз еволюції цього терміна, його концептуальних засад

виявив кілька напрямів такого процесу¹. Крім уже згаданого “культурного” напряму, виокремлюються дослідження, які висвітлюють маргіальність у контексті теорії референтної групи, акцентуючи увагу на стані індивіда, чий домагання стати членом своєї референтної групи знехтувано, що спричиняє його подвійну ідентифікацію і невизначеність соціальної належності. Такий стан може виникати і в процесі соціалізації під час суспільної трансформації, в результаті якої ціннісно-нормативні компоненти референтних груп індивіда виявляються суперечливими. Набувають поширення і стверджуються як окремих “структурний” напрям дослідження маргіальності, об’єктом яких виступають соціально ізольовані категорії населення, частково або повністю позбавлені громадянських прав, доступу до засобів виробництва і розподілу матеріальних і духовних благ та послуг. Головну увагу тут зосереджено на особливостях позиції представників цих категорій стосовно інших соціальних груп, їх місця на маргінесі соціальної структури суспільства.

Розглянуті вище напрями вивчення маргіальності, як бачимо, переважно концентруються довкола соціального статусу індивіда чи групи, міри його маргіальності, її причин та наслідків. Зазначена обставина видається цілком слушною, якщо зважати на те, що маргінальний статус — базовий конструкт, який є ключовим у розумінні маргіальності, необхідною передумовою і засобом її операціоналізації та аналізу на емпіричному рівні [Попова, 2000: с. 107–109].

Евристична значущість цього терміна полягає уже в його визначенні. Так, являючи собою позицію, що відображає двоїстість становища індивіда, тобто його реальну або уявну належність одночасно до двох статусних груп, що посідають різне місце у соціальній структурі, маргінальний статус, тим самим, вказує на необхідність застосування порівняльного аналізу, лише засобами якого можна розкрити зміст двоїстості такого статусу. Саме це відрізняє дослідження маргіальності від досліджень неконсистентності, в яких предмет аналізу обмежено порівнянням критеріїв статусної диференціації у рамках одного статусу або взагалі без урахування статусної належності, тобто у межах соціальної структури в цілому.

Констатуючи розбіжності концептуальних засад розгляду маргіальності та неконсистентності, треба визнати і те спільне, що притаманне цим напрямам структурних досліджень. Таким спільним для обох підходів є фіксація неузгодженості критеріїв статусної диференціації як вихідного пункту аналізу. Наступна обставина, що вказує на зв’язок цих напрямів, впливає з аналізу намагання узгодити прояви неконсистентності й маргіальності з певними когнітивними, емоційними станами і поведінкою індивідів. Зокрема, у межах концепції статусної неконсистентності усталилася думка, згідно з якою особи з високим ступенем статусної кристалізації (консистентності) схильні до збереження наявного порядку, а їхні електоральні преференції доволі помірковані й консервативні. Водночас особи з низьким ступенем статусної кристалізації налаштовані радикальніше і підтримують партії, які закликають до політичних і економічних змін [Lenski,

¹ Про еволюцію поняття “маргіальність” у соціології див. у: [Попова, 2000: с. 7–45].

1954: р. 410–413]. Однак не всі дослідження підтверджують цю думку. С.Сабліна, аналізуючи зв'язок статусної неконсистентності й електоральної поведінки виборців Росії, дійшла висновку, що носії неузгоджених статусів суттєво не відрізняються від інших виборців. Не було виявлено також статистично значимих зв'язків типів неузгодженості з електоральною поведінкою, проте висвітлився зв'язок останньої з освітою, кваліфікацією (посадою) і доходом працівника [Сабліна, 1999: с. 424]. Понад те, застосування процедури логістичної регресії дало змогу певною мірою скоригувати цей висновок, а саме — з'ясувати, що на політичні преференції впливають радше ранги позицій індивіда в різних вимірах соціальної стратифікації, аніж неузгодженість [Сабліна, 1999: с. 425].

Наведені висновки мають принципове значення для висвітлення зв'язку неконсистентності й маргінальності. Річ у тім, що саме ранг статусоутворювальної ознаки визначає її як ознаку відповідного статусу. Наприклад, вища освіта є ознакою статусу спеціаліста, а загальна середня або професійно-технічна — кваліфікованого робітника. Таким чином, ранг статусної ознаки у випадку неузгодженості з рангами інших статусних ознак індивіда вказує на його одночасну належність за цією ознакою до іншої статусної групи, тобто на двоїстість або маргінальність його статусу. За цих обставин неконсистентність можна розглядати як безпосередню детермінанту маргінальності, а вже останню — як чинник безпосереднього впливу на орієнтації та поведінку індивіда. Якщо прийняти таке твердження, то логічно припустити, що на етапі визначення соціальної (статусної) зумовленості орієнтацій і поведінки індивіда концепція неконсистентності як засіб аналізу й інтерпретації не є достатньо продуктивною, а концепція маргінальності, навпаки, — відкриває нові можливості й перспективи. Зокрема, зважаючи на двоїстість маргінального статусу, можна висунути гіпотезу і щодо двоїстості орієнтацій і поведінки його носіїв. Для перевірки такої гіпотези необхідно, по-перше, виокремити в системі наявної в Україні соціальної стратифікації чітко виражену маргінальну статусну групу і, по-друге, знайти статусні групи, з якими вона межує, тобто які мають спільні з нею статусні ознаки відповідних рангів. Це дасть змогу, своєю чергою, здійснити порівняльний аналіз орієнтацій та установок виокремлених статусних груп.

На роль маргінальної статусної групи за даними загальноукраїнського соціологічного моніторингу¹ найбільше підходить як за питомою вагою у структурі зайнятості дорослого населення України, так і за ступенем виразності неконсистентності група кваліфікованих робітників із середньою спеціальною і вищою освітою, а на ролі тих, що межують з нею, — група спеціалістів і група кваліфікованих робітників із неповною середньою і

¹ Загальноукраїнський соціологічний моніторинг “Українське суспільство: моніторинг соціальних змін” здійснює Інститут соціології НАН України з 1994 року. Керівник проекту – директор інституту В.Ворона, автори програми – Н.Паніна та Є.Головаха. Обсяг вибірки, яка репрезентує доросле населення України за статтю, віком, освітою, типом поселення й областями, становить 1800 осіб.

середньою освітою¹. Дві останні статусні групи, маючи спільні з маргінальною групою статусні ознаки (у першому випадку — освіту, у другому — кваліфіковану фізичну працю), уможливають не тільки перевірку висунутої гіпотези, а й з'ясування характеру впливу на орієнтації та установки людей окремих статусних ознак, зокрема освіти й форми зайнятості.

Що ж стосується орієнтацій та установок, щодо яких і має здійснюватися порівняльний аналіз, то як такі було відібрано ті, що, на нашу думку, репрезентують ключові диспозиції респондентів в економічній, політичній і соціальній царинах суспільного життя².

В економічній сфері до таких диспозицій можна віднести ставлення громадян до розвитку приватного підприємництва як концентрованого прояву ринкових відносин, що прийшли на зміну державному управлінню економікою.

Наведені у таблиці 1 дані засвідчують, що існують помітні розбіжності у ставленні до бізнесу представників виокремлених нами статусних груп.

Таблиця 1

Ставлення до приватного підприємництва (бізнесу) в Україні представників різних статусних груп, %

Статусні групи	Варіанти відповіді				
	Зовсім не схвалюю	Радше не схвалюю	Важко сказати, схвалюю чи ні	Радше схвалюю	Цілком схвалюю
Спеціалісти з вищою і середньою спеціальною освітою	2,6	7,7	17,5	47,3	24,9
Кваліфіковані робітники з вищою і середньою спеціальною освітою	5,1	14,2	24,2	42,3	14,2
Кваліфіковані робітники з неповною середньою і середньою освітою	7,1	10,7	26,4	42,0	13,7

¹ Слід зауважити, що вирізнені статусні групи пов'язані не лише спільними ознаками, а й започаткованими ще в 1990-х роках трансформаціями структури зайнятості. Так, частка спеціалістів, яка становила у 1992 році чверть усього зайнятого населення, у 1994 році охоплювала лише сьому його частину, скоротившись до 15%. За цей самий період частка кваліфікованих робітників зросла з 17% до 20%. Це зростання, як засвідчують дані моніторинга, відбувалося переважно за рахунок спеціалістів [Матусевич, 2007: с. 163–169].

² Зважаючи на схожість тенденцій в основних показниках моніторингових досліджень 2003–2006 років, а також з метою забезпечення статистично значимих результатів аналізу, масиви цих досліджень були об'єднані в один. Його обсяг становив 7200 осіб, серед яких спеціалістів виявилось 368, кваліфікованих робітників з середньою спеціальною і вищою освітою — 315, кваліфікованих робітників з неповною середньою і середньою освітою — 749 осіб.

Найбільш прихильно ставляться до бізнесу представники статусної групи спеціалістів. Майже три чверті з них (72,2%) тою чи тою мірою схвалюють його розвиток в Україні. Більш стримано, але все ж таки переважною більшістю, схвалюють приватне підприємництво представники обох статусних груп робітників. Причому маргінальна група за своїми показниками майже збігається з іншою групою робітників: 56,5% і 55,7% відповідно. Розбіжності статистично не значимі (на рівні $p > 0,05$).

Зовсім інша тенденція простежується у розподілі політичних пререференцій. Тут за репрезентант ключової диспозиції було обрано ставлення до багатопартійної системи як визначальної риси демократичного суспільства, його суттєвої відмінності від суспільства тоталітарного. Тому, пропонуючи респондентам відповідне запитання, ми тим самим отримуємо чіткий критерій визначення характеру їхніх політичних пререференцій (див. табл. 2).

Таблиця 2

Оцінка необхідності в Україні багатопартійної системи, %

Статусні групи	Варіанти відповіді		
	Так	Важко сказати	Ні
Спеціалісти з вищою і середньою спеціальною освітою	39,0	28,3	32,7
Кваліфіковані робітники з вищою і середньою спеціальною освітою	34,9	30,5	34,6
Кваліфіковані робітники з неповною середньою і середньою освітою	26,8	30,6	42,6

У розподілі відповідей на запитання “Чи потрібна, на Вашу думку, в Україні багатопартійна система?” чітко проглядається тенденція наближення маргінальної статусної групи (кваліфіковані робітники з вищою і середньою спеціальною освітою) до групи спеціалістів. Між ними немає статистично значимих розбіжностей як у ствердних відповідях, так і у відповідях “ні”. Понад те, різниця між показниками цих відповідей в обох групах позитивна на користь “так”. Натомість у групі робітників з неповною середньою і середньою освітою характер розподілу показників протилежний. У них явно (на 16%) переважають відповіді “ні”. Тобто серед них і значно більше тих, хто вважає, що багатопартійна система в Україні не потрібна. За цими показниками розбіжності між ними і представниками двох попередньо розглянутих статусних груп є статистично значимими (на рівні $p < 0,05$).

Характерні особливості виявлені також у розподілі відповідей респондентів стосовно їхньої суспільної (соціальної) самоідентифікації (див. табл. 3). Обрання саме цієї ознаки як інтегрального показника орієнтацій індивіда у соціальній царині не є випадковим. Річ у тім, що його соціальна самоідентифікація віддзеркалює інтерналізацію відповідних соціальних стандартів життя, крізь призму яких відбувається сприйняття, оцінка, а в

підсумку і формування ставлення до різних аспектів соціальної ситуації, в якій він перебуває.

Таблиця 3

**Становище у суспільстві:
самоідентифікація представників різних статусних груп, %**

Статусні групи	Становище у суспільстві						
	1 Най- нижче	2	3	4	5	6	7 Най- вище
Спеціалісти з вищою і середньою спеціальною освітою	2,7	10,8	35,1	39,4	10,1	0,8	1,1
Кваліфіковані робітники з вищою і середньою спеціальною освітою	5,4	15,1	40,1	28,3	9,2	1,3	0,6
Кваліфіковані робітники з неповною середньою і середньою освітою	6,0	15,8	39,7	29,7	7,8	0,5	0,5

Визначення свого становища у суспільстві або, іншими словами, свого місця у ієрархічно побудованій структурі соціальної стратифікації висвітлює як спільне для всіх трьох статусних груп, так і особливе, притаманне лише одній чи деяким із них. До спільного слід віднести розподіл ідентифікацій у “нижній” (позиції 1–3) і “верхній” (позиції 5–7) частинах шкали суспільної ієрархії. Розбіжності між статусними групами за цими показниками статистично не значимі ($p > 0,05$). Виняток становить лише “середня” четверта позиція, на яку припадає “пік” ідентифікацій спеціалістів. Розбіжності між ними й обома кваліфікаційними групами робітників за цією позицією значимі ($p < 0,05$). Отже, можна стверджувати, що маргінальна статусна група за характером соціальної самоідентифікації більше тяжіє до спорідненої з нею за формою зайнятості групи робітників, ніж до спеціалістів.

Розглянуті вище результати порівняльного аналізу, незважаючи на обмеженість емпіричного матеріалу і засобу його дослідження, на нашу думку, дають певні підстави вважати маргінальний статус чинником двоїстості установок його носіїв. Характер такої двоїстості визначається рангом неконсистентних статусних ознак, тотожністю їх з ознаками інших статусних груп. Так, форма зайнятості представників маргінальної статусної групи зумовила схожість їхніх економічних і соціальних установок з відповідними установками іншої групи кваліфікованих робітників, а рівень освіти суттєво наблизив за політичними перевагами до статусної групи спеціалістів.

Підсумовуючи, зауважимо, що встановлені залежності, безумовно, не вичерпують усієї різноманітності проявів причинно-наслідкового зв'язку неконсистентності й маргінальності, а радше вказують на перспективність подальшого його дослідження.

Література

Коваліско Н.В., Савчинський Р.О. Багатовимірна модель стратифікації в умовах трансформації суспільства // *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*. — Харків, 2004. — С. 182–187.

Матусевич В. Неузгодженість критеріїв статусної диференціації та форми її прояву // *Українське суспільство 1992–2007. Динаміка соціальних змін*. — К., 2007. — С. 163–169.

Попова И.П. Маргинальный статус // *Маргинальность в современной России*. — М., 2000. — С. 107–112.

Попова И.П. Эволюция понятия маргинальности в истории социологии // *Маргинальность в современной России*. — М., 2000. — С. 7–46.

Саблина С.Г. Статусная рассогласованность в постсоветский период // *Социальная траектория реформируемой России*. — Новосибирск, 1999. — С. 415–426.

Савчинський Р.О. Консистентність статусних позицій індивідів у стратифікаційному просторі (регіональний аспект) // *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*. — Харків, 2006. — Т. 2. — С. 89–95.

Lenski G. Status Crystallization: A Non-Vertical Dimension of Social Status // *American Sociological Review*. — 1954. — Vol.19. — P. 405–413.

Park R.E. Human migration and the marginal man // *American Journal of Sociology*. — Chicago, 1928. — Vol.33. — № 2. — P. 889–893.